

**ARABIC AND PERSIAN SOURCES ON
THE HISTORY OF SCIENCE IN
AZERBAIJAN**

Elkhan Quliyev

*Researcher of the ANAS Institute of the
History of Science*

elkhan2000@yahoo.com

ORCID İD: 0000-0002-9226-8877

**AZƏRBAYCANDA ELM TARİXİ ÜZRƏ
ƏRƏB VƏ FARSDİLLİ QAYNAQLAR**

Elxan Quliyev

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası

Elm Tarixi İnstitutu

*“Tarixşünaslıq və mənbəşünaslıq” şöbəsinin
kiçik elmi işçisi*

elkhan2000@yahoo.com

ORCID İD: 0000-0002-9226-8877

ABSTRACT

During the Caliphate (VII-IX centuries), Azerbaijan was occupied by Arab troops, and the country became part of the Arab Caliphate, which stretched from Spain to India. The unification of different peoples into a single state and their interconnection led to the rapid development of science and culture. Caliph Harun al-Rashid and Caliph al-Mamun played an exceptional role in the flourishing of Eastern science. In about 1424 (h.827), the caliph al-Mamun founded the famous “Beytul-Hikma” (“House of Wisdom”) academy in Baghdad. In “Beytul-Hikma” scientific books in ancient Greek, Hindi, Rami, Syriac and other ancient languages of the East were translated into Arabic and distributed in the regions of the Caliphate, as well as in Azerbaijan. Thus, the renaissance period in Azerbaijan in the IX-XIV centuries can be divided into two stages: the first stage covered the IX-XIV centuries, which began with the activities of the Abbasid caliphate. During this period, the humanities developed more. The second stage covers the period of the Elxanids rule in Azerbaijan (the XIII-XIV centuries) and is characterized by a stronger development of the exact sciences (Medicine, Mathematics, Astronomy, Astrology, Geometry, etc.).

The weakening of the Arab Caliphate after the IX century resulted to the restoration of national statehood in Azerbaijan. At that time, the creation of strong independent states in Azerbaijan, such as the Sajis, Salaris, Ravvadis, Shaddadis, Atabeys and Shirvanshahs, gave impetus to the development of science and culture. Shirvanshahs and Atabeys patronized science and culture. The most developed sciences during this period were Philosophy, Law, Literature, Linguistics, Mathematics, Astronomy, Medicine and Chemistry. In the article, we tried to provide relatively detailed information about the Arabic-speaking and Persian-speaking sources reflecting the history of science in Azerbaijan, about their authors and what fields of science they prefer. It should be noted that during the Caliphate, Azerbaijan, like many other countries, was considered one of the united Islamic countries, and many Azerbaijani scientists, in order to develop their knowledge, migrated to different parts of Islamic geography, studied Arabic and Persian languages and wrote works in these languages. Undoubtedly, these scientists are considered part of the history of Azerbaijan, and in our research it is advisable to highlight their life and work.

Key word: *Azerbaijan, science, history, Arabic-speaking, Persian-speaking, source*

GİRİŞ

Azərbaycanın elm tarixinin hərtərəfli tədqiqi ilk mənbələrin varlığından, az-çoxluğundan və elmi səviyyələrindən çox asılıdır. Tariximizin bir sıra sahələrinin indiyə kimi ətraflı öyrənilməməsinin əsas səbəbləri yazılı məxəzlərin qıtlığı, mövcud olanların isə dərinədən tədqiq edilməməsi və ətraflı araşdırılmamasıdır. Orta əsrlərə dair mənbələrə gəlicə isə onların azlığından danışmaq doğru olmazdı.

Xilafət dövründə (VII-IX əsrlər) Azərbaycan ərəb qoşunları tərəfindən işğal olundu və ölkə İspaniyadan Hindistana qədər uzanmış Ərəb xilafətinə qatıldı. Müxtəlif xalqların vahid bir dövlət tərkibinə qoşulması və bir-biri ilə əlaqədə olması elmlərin və mədəniyyətlərin sürətlə inkişafına gətirib çıxartdı. IX əsrdə bünövrəsi qoyulmuş bu yüksəliş XIV əsrin sonlarına qədər davam edirdi. Mübaliğəsiz demək olar ki, IX-XIV əsrlərdə İslam dünyası bəşəriyyəti sivilizasiyasının zirvəsini təşkil edirdi. Ən böyük mədrəsələr (universitetlər), rəsədxanalar, xəstəxanalar, əczaxanalar və kitabxanalar məhz müsəlman Şərqində yerləşir, ən güclü alimlər burada çalışırdılar. Xəlifə Harun ər-Rəşid və xəlifə əl-Məmun Şərq elminin çiçəklənməsində müstəsna rol oynamışlar. Təqribən 1424 (hc.827)-ci ildə xəlifə əl-Məmun Bağdadda məşhur “Beytül-hikmə” (“Hikmət evi”) akademiyasının əsasını qoydu. Müsəlman Şərqinin, o cümlədən Azərbaycanda elmin inkişafında müstəsna rol oynamış akademiya Sasanilər dövlətinin məşhur Cündişapur Akademiyasına oxşar yaranmışdı (Hossein Nasr, 1971: 194-195).

“Beytül-hikmə”də qədim yunan, hind, rami, siryani və Şərqin başqa qədim

dillərində olan elmi kitablar ərəb dilinə tərcümə olunur və Xilafətin bölgələrində, o cümlədən Azərbaycanda yayılırdı. Beləliklə, IX-XIV əsrlərdə Azərbaycandakı intibah dövrünü iki mərhələyə bölmək olar: birinci mərhələ Abbasi xilafətinin fəaliyyəti ilə başlayan IX-XIV əsrləri əhatə edirdi. Bu dövrdə humanitar elmlər daha çox inkişaf edirdi. İkinci mərhələ isə Azərbaycanda Elxanilər hakimiyyəti dövrünü (XIII-XIV əsrlər) əhatə edir və dəqiq elmlərin (tibb, riyaziyyat, astronomiya, astrologiya, həndəsə və s.) daha güclü inkişafı ilə səciyyələnir.

IX əsrdən sonra Ərəb xilafətinin zəifləməsi Azərbaycanda milli dövlətçiliyin bərpası ilə nəticələndi. O dövrdə Azərbaycanda Sacilər, Salarilər, Rəvvadilər, Şəddadilər, Atabəylər və Şirvanşahlar dövlətləri kimi güclü müstəqil məmləkətlərin yaranması elm və mədəniyyətin inkişafına təkan verdi. Şirvanşahlar və Atabəylər elm və mədəniyyətə himayədarlıq edirdilər. Onlar öz saraylarında görkəmli alimləri toplayır və onlara elmi əsərlər yazmağı sifariş edirdilər. Bu dövrlərdə ən inkişaf etmiş elm sahələri fəlsəfə, hüquq, ədəbiyyat, dilçilik, riyaziyyat, astronomiya, tibb və kimya idi.

Bu məqalədə Azərbaycanda elm tarixini özündə daha çox əks etdirən ərəb və farsdilli qaynaqlar barədə, onların müəllifləri, hansı elm sahələrinə daha çox üstünlük verməsinə dair nisbətən geniş məlumat verməyə çalışmışıq. Qeyd etmək lazımdır ki, xilafət dövründə bir çox ölkələr kimi Azərbaycan da vahid islam məmləkətlərindən biri hesab olunurdu və bir çox azərbaycanlı alim öz elmini inkişaf etdirmək məqsədilə islam coğrafiyasının müxtəlif ərəzilərində köç edib, ərəb və fars dillərini öyrənib, bu dillərdə əsərlər

yazırdılar. Şübhəsiz ki, həmin alimlər Azərbaycan tarixinin bir parçası hesab olunurlar və tədqiqat işlərimizdə onların həyat və yaradıcılıqlarını işıqlandırmaq məqsəduyğun hesab olunur.

1- “MÜQƏDDİMƏ” (ərəb: المقدمة ; Əl-Müqəddimə) - İbn Xəldun: Əbdürrəhman ibn Məhəmməd ibn Xəldun (hc.732-807/m.1332-1406) nüfuzlu bir ailədə doğulduğu üçün dövrün müxtəlif elm sahələrinə yiyələnmiş, Tunisdə və Mərakeşdə dövlət vəzifələrində çalışdıqdan sonra öz fəaliyyətini Qranada və Misirdə davam etdirmişdir. Alimin ərəb dilində yazılmış ən çox tanınan iki əsəri mövcuddur ki, onlardan biri iki cildə yazılmış “Müqəddimə”, digəri isə yeddi cildən ibarət “Kitabul-ibər və divanul-mubtədə vəl-xəbər fi əyyami-ərəb vəl-əcəm vəl-bərbər və mən asarəhum min zəviyyis-sultanil-əkber” (Ərəblərlə ərəb olmayan, bərbərlərin və eyni dövrdəki böyük qüdrət sahiblərinin müharibələrinə aid mənbə, xəbərləri toplayan və rəy bildirən kitab) əsəridir. Amma onun “Müqəddimə” əsəri tarix elminin fəlsəfəsi haqda dəyərli məlumatlar verdiyinə görə daha dəyərlidir (Zikrullah, 1994: 12).

İbn Xəldun bu əsərdə tarix elminin metodologiya məsələlərinə də toxunmuşdur. Müqəddimə əsəri 6 bölümdən ibarətdir:

1-İqlim və qidalanmanın insan təbiəti və mədəniyyətlərə təsiri,

2-Köçəri və oturaq mədəniyyətlərin müqayisə edilməsi və iki mədəniyyət arasındakı ziddiyyətlərin sosial nəticələri,

3-Dövlətlərin yaranması və çöküşü, səltənət, xilafət və krallıq etmənin şərtləri və qaydaları,

4-Kənd və qəsəbə həyatı ilə abadlaşdırma fəaliyyətləri və bunun islam dövləti ilə əlaqəsi,

5-Dövrün əsas peşələri, dolanışiq vasitələri, sənət, ticarət, əkinçilik və inşaat kimi iqtisadi fəaliyyətlər.

6-Elmlərin təsnifatı, təhsil metodları (wiki: İbn Xəldun).

“Müqəddimə” əsəri İspaniyada İslam mədəniyyət və sivilizasiyasının xristian aləminə göstərdiyi təsirlər barədə qiymətli məlumat verən yeganə qaynaq hesab olunur. İbn Xəldun islam dünyasında, xüsusilə Əndəlüs və Şimali Afrikada baş vermiş hadisələrin canlı şahidi olduğuna görə onun məlumatları da əhəmiyyət kəsb edir. Çünki o, dövlət idarəçiliyində müxtəlif vəzifələr tutmuş və bəzi hadisələrdə şəxsən özü də iştirak etmişdir (Zikrullah, 1994: 13).

2-“ƏL-FİHRİST” (ərəb: الفهرست) - İbn ən-Nəddim: Əl-Fihrist”də olan məlumata görə İbn Ən-Nəddim adı ilə tanınan Əbülfərəc Məhəmməd ibn İshaq Əbi Yəqub Ən-Nəddim əl-Vərraq təqribən m.935 (hc.297)-ci ildə Bağdadda anadan olmuşdur. İbn Nəccar “Zeyli-tarixi-Bağdad” əsərində yazır ki, İbn Ən-Nədim hc.385-ci ildə vəfat etmişdir. Alimin həyatı barədə dəqiq məlumat olmasa da, Yaqut Həməvinin ehtimallarına görə, İbn Ən-Nədim bir çox müasirləri kimi kağız düzəldən və kitabsatan işləmişdir. O, özünün ən məşhur əsəri “Əl-Fihrist” kitabını m.987 (hc. 377)-ci ildə yazmışdır. Müəllif yaşadığı dövrə qədər müxtəlif mövzularla bağlı yazılmış əksər məşhur əsərlərin siyahısını həmin ensiklopedik əsərdə işıqlandırmışdır. Əsərin əhəmiyyətli cəhətlərindən biri də bundan ibarətdir ki, müəllif burada islam alimləri, eləcə də Yunan, İran və Hind alimlərinin

əsərləri, onların fikir və düşüncələri, elmin müxtəlif sahələrinin inkişaf yollarını işıqlandırmışdır. Məhz bu baxımdan onu “Elm tarixi” də adlandırmaq olar. Sözügedən əsərdə hicri tarixi ilə II və III (m.VIII-IX) yüzilliklərdə islam aləmində tərcüməçilik sahəsində cərəyan edən inqilabi hərəkət, tərcüməçi alimlərin həyat və yaradıcılığı və elmin müxtəlif sahələrinə dair mühüm məlumatlar yer almışdır. “Əl-Fihrist” yeganə əsərdir ki, orada islamdan öncə İran və Azərbaycanda istifadə olunan yazı xətlərindən bəhs olunur və hətta onlardan bəzisinin şəkilləri də göstərilir. Sözügedən əsər bütöv şəkildə 1871-ci ildə Leypsiq şəhərində Flogel və Müller tərəfindən nəşr edilmişdir (Bayat, 1998: 105; Zikrullah, 1994: 14).

3-“TARİXÜL-HÜKƏMA (Əxbarül-üləma biəxbarül-hükəma)” (ərəb: تاريخ الحكماء) - İbn Qifti (m.1172-1248/hc.568-646): Camaləddin Əbülhəsən Əli ibn Yusif Qifti 1172 (hc.568)-ci ildə Misirin Qift şəhərində anadan olmuş, 1248 (hc.646)-cı ildə isə Hələb şəhərində vəfat etmişdir. Bəzi qaynaqlarda Yaqut Həməvi ilə İbn Qifti arasında dostluq əlaqələrinin olduğu və “Tarixül-hükəma” əsərinin 1227 (hc.624)-cü ildən sonra yazıldığı haqda məlumat verilir. Müəllif bu əsərdə təqribən 414 tanınmış yunan və islam riyaziyyatçı alimləri, eləcə də həkim və filosofların həyat və yaradıcılığını işıqlandırmışdır. Bəzi tədqiqatçıların fikrincə bu kitab itmiş əsas əsərin yalnız qısaldılmış bir variantıdır (bax: 2, s. 866) və 1249 (hc.647)-ci ildə Məhəmməd ibn Əli ibn Məhəmməd Xətibi Suzəni adlı bir şəxs tərəfindən “Əl-Müntəxəbatül-mültəqətat min kitabi tarixül-hükəma” adı ilə qələmə alınmışdır, amma elmi ictimaiyyət tərəfindən

“Tarixül-hükəma” əsəri olaraq qəbul edilir (Bayat, 1998: 103).

İbn Qifti əsəri yazarkən zəmanəmizə qədər gəlib çatmamış yunan müəlliflərinin əsərlərindən geniş formada bəhrələnmişdir. Burada alimlərin adları heca hərflərinə uyğun olaraq xronoloji əsasda tərtib edilmişdir. Müəllif bir çox məlumatları İbn Ən-Nədimin “Əl-Fihrist” və Qazi Said Əndəlüsünün “Təbəqatül-uməm” əsərindən nəql edilmiş, amma buna baxmayaraq əsərdə bunlardan əlavə qeyd edilən qaynaqların heç birində rastlaşmadığımız digər mühüm məlumatlar da mövcuddur. Buradakı məlumatları İbn Ən-Nədimin “Əl-Fihrist” əsərindən olan məlumatlarla müqayisə edən zaman aydın olur ki, İbn Əl-Qifti “Əl-Fihrist” əsərinin müəllifi tərəfindən yazılmış bəzi məlumatları olduğu kimi təkrarlamışdır. Amma burada 987 (hc.377)-ci ildən sonra yaşamış alimlərin həyat və yaradıcılığına dair məlumatlar İbn Qiftinin özünə aiddir və yaxud da ki, onları digər müəlliflərin əsərlərindən iqtibas edilmişdir.

Alman şərqsünas alimi Avqust Müller “Əl-Fihrist” əsərini təshih etməyə başlasa da, ölüm səbəbi ilə bu iş tamamlaya bilməmişdir. Julius Lipper adlı digər bir alim isə bu işi davam etdirərək 1903-cü ildə Leypsiq şəhərində onu nəşr etdirmişdir. Əsər Şah Süleyman Səfəvinin hakimiyyəti illərində Mirzə Məhəmməd İbrahim Mustovfi tərəfindən fars dilinə tərcümə edilmişdir. (Zikrullah, 1994: 14-15; Bayat, 1998: 103).

4-“TARİXÜL-HÜKƏMA (Nüzhətül-ərvah və rövzətül-əfrəh)” (ərəb: تاريخ الحكماء (نزهة الارواح و روضة الافراح) – Şəmsəddin Məhəmməd ibn Mahmud Şəhrzuri (v. hc.687/m.1288): Sözügedən

əsrərdə 127 məşhur filosofun həyat və yaradıcılığından bəhs edilir və kitab iki əsas hissəyə bölünür: Birinci hissədə məlumatlar Adəmdən tutmuş Qalenin (Claudius Galenus – m.129-200 – Q.E) həyat və yaradıcılığına qədər davam etdirilir. Burada Yunan filosoflarının fəlsəfi düşüncələri barədə daha çox məlumat verilir. Amma əsərin ikinci hissəsində verilmiş məlumatlar Huneyn ibn İshaqdan başlanaraq Şeyx İşraqın (Şəhabəddin Söhrəvərdi) dövrünə qədər yaşamış alimlərin həyat və yaradıcılıqlarını əhatə edir. Kitabın bu hissəsi əsasən müsəlman alimləri, o cümlədən İran və Azərbaycan alimlərinin həyat və yaradıcılığına həsr olunmuşdur. Burada Şeyx İşraq barədə verilən məlumatlar ən düzgün və ilkin məlumat hesab olunur. Çünki Şeyx İşraq müəllifin müasirlərindən olmaqla yanaşı, həm də onun dostu olmuşdur. Hicri tarixi ilə XI yüzilliyini əvvəllərində (hc.1011-1014/m.1602-1605) bu əsər Cahangir Qurqaninin tapşırığı ilə tanınmış Azərbaycan alimi Maqsud Əli Təbrizi tərəfindən Hindistanda ərəb dilindən fars dilinə tərcümə edilmişdir. Son illərdə isə həmin kitab digər bir əlavələr edilərək yeni çapdan buraxılmışdır (Zikrullah, 1994: 15).

5-“ÜYÜNÜL-ƏNBA Fİ TƏBƏQATİL-ƏTİBBA” (ərəb: *عيون الانبياء فى طبقات الاطباء*) Müvəffəqəddin Əbül-Abbas Əhməd ibn Əbi Usaybə (m.1203-1270/hc.600-669): İbn Əbi Usaybənin atası Dəməşq şəhərinin tanınmış göz həkimlərindən biri olmuş və onun övladları da tibbi təhsillərini Dəməşq və Qahirədə almışlar. İbn Əbi Usaybə məşhur həkim və botanik İbn Bitarın şagirdlərindən olmuş və əzcaçılıq sahəsində onunla həmkarlıq etmişdir. O, Məmlüklərin hakimiyyətinin ilk

illərində Dəməşqdə həkim və tarixçi alim kimi tanınmış, öz məşhur əsərini də məhz həmin illərdə (m.1245/hc.643) yazmışdır. Sözügedən əsər həkim və təbib alimlərin həyat və yaradıcılıqları barədə bəhs edən ilk əsər hesab olunur. Əsərdə 400 nəfər müsəlman və Rum məmləkətində yaşayan həkim alimin avtobiografiyası öz əksini tapmışdır. Barəsində məlumat verilmiş həkim və alimlərin bəzisinin həm də riyaziyyat, fəlsəfə və təbiət elmləri ilə məşğul olduqlarını nəzərə alsaq, üç cilddən ibarət olan bu əsərin elm tarixinə dair mühüm qaynaq olduğunu söyləyə bilərik (Zikrullah, 1994: 15-16).

6-“MÜCƏMÜL-ÜDƏBA” (ərəb: *معجم الانبياء*) – Yaqut Həməvi: Yaqut Həməvi tərəfindən hicri tarixi ilə VI və VII (m.XII-XIII) yüzilliklərdə yazılmış və “Mücəmül-üdəba” adı ilə məşhurlaşan “İrşadül-ərib ilə mərifətül-ədib” əsəri ədəbiyyatçı alimlərin həyat və yaradıcılığına həsr olunmuşdur (Zikrullah, 1994: 16).

7-“VƏFİYYATÜL-ƏYAN” (ərəb: *وفيات الاعيان*) – İbn Xəlləkan: Bərməkilər nəslindən olan Şəmsəddin Əhməd ibn Xəlləkan (m.1211-1281/hc.608-681) İraqın Ərbil əyalətində anadan olmuşdur. Dəməşq, Hələb və Qahirədə yaşamış alim Dəməşqdə qazi vəzifəsində, sonra isə Qahirədə tədris işilə məşğul olmuşdur. O, özünün ən məşhur əsəri olan “Vəfiyyatül-əyan” və yaxud “Vəfiyyatül-əyan və ənbau əbnaüz-zaman” kitabını 1256 (hc.654)-cü ildə Qahirədə yazmağa başlamış və 1274 (hc.673)-cü ildə tamamlamışdır. Əsərdə islam aləmində məşhur olan təqribən 850 nəfər alim və dövlət xadiminin həyat və yaradıcılığı işıqlandırılmışdır. Burada onların adları, doğum və ölüm tarixi, həmçinin şəhər adları

heca hərflərinə uyğun şəkildə sıra ilə yazılmışdır. Bu baxımdan sözügedən kitab ən böyük islam ensiklopediyası hesab olunur. Mövlanə Zəhirəddin Ərdəbili (v.hc.930/m.1527) bu əsəri “Sultan Səlim” adı ilə fars dilinə tərcümə etmişdir. Hicri tarixi ilə 1284 (m.1867)-ci ildə Mötəmidüddövlə Fərhad Mirzə əsərin ərəb dilində olan variantını Tehrandə təshih və çap etdirmişdir. Əsərin əlyazma nüsxələrindən biri İslam Şura Məclisinin kitabxanasında saxlanılır (Bayat, 1998: 113-114; Zikrullah, 1994: 16).

8-“TARİXU MÜXTƏSƏRUD-DÜVƏL” (ərəb: تاريخ مختصر الدول) – İbn İbəri: İbn İbəri tərəfindən yazılmış bu əsərdə işıqlandırılan tarixi bəhslərin hər birinin sonunda həmin dövrdə yaşamış alimlərin həyat və yaradıcılığından söhbət açmışdır. Bu işə öz elmi fəaliyyətləri ilə İslam mədəniyyətinə töhfə vermiş görkəmli şəxsiyyətlərin həyat və yaradıcılığının tədqiq edilərək öyrənilməsi istiqamətində faydalı ola bilər (Zikrullah, 1994: 16).

9-“ƏL-HƏVADİSÜL-CAMİƏ VƏT-TƏCARUBÜN-NAFİƏ FİL-MİƏTİS-SABİƏ” (ərəb: الحوادث الجامعة و التجارب النافعة في المائة السابعة) - İbn Əl-Fəvati (İbn Sabuni) (hc.642-723/m.1244-1323): Kəmaləddin Əbdürrəzzaq Əhməd Bağdadi əslən Xorasanın Mərvur-rud bölgəsindəndir. O, hədis və tarix elmi ilə yanaşı, fəlsəfə sahəsini də mənimsəmişdi. Sözügedən alim Abbasilər sülaləsinin son xəlifəsinin dövründə Bağdadda dövlət işləri ilə məşğul olurdu. Bağdad şəhəri Hülakular tərəfindən ələ keçirilən zaman İbn əl-Fəvati əsir götürülərək Azərbaycana gətirilmişdir. Nəsirəddin Tusi onu azad edərək öz yanına işə götürmüş və o, on üç il müddətinə Marağa rəsədxanasında təsis edilmiş kitabxananın

müdiri vəzifəsində çalışmışdır. Sonralar o, Bağdada qayıdaraq Müstənsəriyyə mədrəsəsinin kitabxanasında müdir vəzifəsində çalışmışdır (Bayat, 1998: 101-102).

İbn Fəvati özünün zəngin təcrübəsi, dünya görüşü sayəsində özündən sonra çox qiymətli əsərlər qoyub getmişdir. Bu kitablardan biri də ərəb dilində yazılmış “Əlhəvadisül-camiə vət-təcarübün-nafiə fil-miətis-sabiə” əsəridir. Kitabda XIII (hicri tarixi ilə VII) əsrin hadisələri işıqlandırılmış, amma təəssüflər olsun ki, ondan 25 il əvvəlki hadisələr barədə məlumatlar məhv olmuşdur.

Əsərdə hadisələrin şərhə 1229 (hc. 626)-cı ildən başlanır. Müəllif dövrün tanınmış alimləri, tarixçiləri və yazıçılarının həyat və yaradıcılığına dair qiymətli məlumatlar vermişdir. Bundan əlavə o, həmin dövrün bir sıra ictimai məsələlərinə dair, o cümlədən məmur vəzifələri, qanunlar, tədris üsulları, mədrəsə və məscidlərin müxtəlif növləri, karvansaralar, kitabxanalar, Abbasilər və Elxanilər sarayında tətbiq edilən rəsmi protokol qaydaları barədə qiymətli məlumatlar təqdim etmişdir. Əsərdə həmçinin xristian və yəhudilərin həyat tərzi, eləcə də “Tarixi-cahangüşa” əsərinin müəllifi Ataməlik Cüveyninin həyat və yaradıcılığına dair başqa mənbələrdə rast gəlmədiyimiz maraqlı məlumatlar da yer almışdır. Bu əsər hicri tarixi ilə 1351 (m.1932)-ci ildə Bağdadda nəşr olunmuşdur (Bayat, 1998: 102).

10-“Müxtəsəriud-düvəl” (ərəb: مختصر الدول) – İbn İbəri: Siryani keşişlərindən olan Əbül-Fərəc 1226 (hc.623)-cü ildə Malatya şəhərində doğulmuşdur. Cavan yaşlarından xristian dini elmləri, tibb, fəlsəfə və ərəb dilini öyrənməklə məşğul olmuşdur.

Atası yəhudi dininə mənsub olmağına baxmayaraq o, xristianlığı qəbul etmiş, 1243 (hc.641)-ci ildə atası ilə birlikdə həkimlik fəaliyyəti göstərmişdir. İbn İbəri Monqolların hücumundan əvvəl atası ilə birlikdə Malatyanı tərk edərək Antakiyaya, qısa müddətdən sonra isə Trablus şəhərinə köçmüş və 1252 (hc.650)-ci ildə Hələb və Tekrit şəhərlərinin xəlifəsi seçilmişdir. Bir müddət səyahətə çıxan alim Marağa şəhərində də olmuşdur. O, ərəb dilində yazdığı “Müxtəsərüd-düvəl” əsərində digər ərəb və farsdilli qaynaqlardan da bəhrələnmişdir. Əsərdəki Xarəzmilər, İsmaililər və monqol hücumlarına aid olan məlumatlar “Cahangüşayi-Cuveyni”nin əsərindən iqtibas edilmişdir. Amma monqolların Əlcəzirə (Şimali Beynənnəhrin), Rum ərazisini istilasını və Çingiz xan yasına dair məlumatlar olduqca orijinaldır. Bəhs edilən dövrlərdə Şam (indiki Suriya) torpaqlarında yaşamış xalqların mədəniyyətinə dair verilmiş məlumatlar da elmi-tarixi baxımdan qiymətli hesab olunur (Bayat, 1998: 114-115).

11-“ƏĞANI” (ərəb: اغانى) – Əbülfərəc Əli inb əl-Həsən əl-İsfahani: Əbülfərəc Əli inb əl-Həsən əl-İsfahani (m.897-967/hc.284-356) X (hc. IV) əsrin tanınmış yazıçı və alimlərindən biri hesab olunur. İsfahanda doğulmuş və Bağdadda boya-başa çatmış Əbülfərəc Əli inb əl-Həsən əl-İsfahani özünün iyirmi bir cildə ibarət “Əğani” əsərini ərəb dilində yazmışdır. Onun bu əsərində ərəbdilli və ərəb dilində şeir yazan 395 şairin həyat və yaradıcılığına dair qiymətli məlumatlar yer almışdır. Müəllifin yazdığına görə, o, ömrünün 50 ilini bu əsərin yazılmasına sərf etmişdir. İbn Xəldun “Müqəddimə”də yazır: “[“Əğani” əsəri]

Ərəblərin kitabı və ədəbiyyat əşıqlərinin sonuncu qaynağıdır”. Sözügedən mənbə barədə bunu deyərək ki, islamdan öncəki dövrlərdən etibarən IX (hc.III) əsrə qədər ərəb mədəniyyətini nəzərdən keçirmək istəyənlər, müəllifin “Əğani” əsərinə müraciət edə bilərlər (Bayat, 1998: 123).

12-“TƏBƏQATÜL-ÜMƏM” (ərəb: طبقات الامم) – Said Əndəlüsi: Əbülfəqim Said Əndəlüsi m.1029-cu ildə İspaniyanın Almeriya əyalətində anadan olmuş və 1070-ci ildə Toledo şəhərində vəfat etmişdir. O, XI əsrin tanınmış riyaziyyat, fəlsəfə və tarixçi alimlərindən biri olmuş, bir çox elm sahələrində, o cümlədən astronomiya və astrologiya sahəsində fundamental tədqiqatlar aparmış və kitablar yazmışdır. O, həmçinin “Cəvamiül-əxbarül-üməm min-ərəbi vəl-əcəm” (ərəb və qeyri-ərəb xalqlarının tarixi keçmişi), “İslahu hərəkatinnücn”, “Tarixi-Əndəlüs”, “Tarixi-islam” adlı əsərlərin də müəllifidir. Şöhrətli alim bir müddət Toledo şəhərində qazi vəzifəsində çalışmış və orada vəfat etmişdir. “Təbəqatül-üməm” əsəri müəllifin bu günümüzdə kimi tam və bütöv şəkildə gəlib çatan yeganə əsəridir. Elm tarixinə həsr olunmuş bu kitab qədim dövr elmlərinin tarixindən bəhs edir (wiki, Təbəqatül-üməm).

13-“NƏFAİSÜL-FÜNUN Fİ ƏRAİSİL-ÜYUN” (ərəb: نفائس الفنون في عرائس العيون) – Əllamə Şəmsəddin Məhəmməd ibn Mahmud Amuli: “Şəmsəddin Amuli” ləqəbi ilə tanınan Əllamə Məhəmməd ibn Mahmud XIII-XIV (hc.VII-VIII) yüzilliklərdə yaşayıb-yaratmış islam alimlərindən biri olmuşdur. Alimin dəqiq doğum tarixi bizə məlum deyil, amma XIII (hc.VII) əsrin ikinci yarısında Amulda (Mazandaran vilayəti) anadan olduğu deyilir. O, Ulcaytu xanın

dövründə (1304-1317) Sultaniyyə şəhərinə dəvət olunmuş, ora getdikdə Ulcaytu xanın və onun vəziri Fəzlullah Rəşidəddinin rəğbətini qazanaraq Sultaniyyə mədrəsəsinin müəllimi (müdərris) vəzifəsinə təyin edilmişdir (Amuli (1), 1998: 13).

Əllamə Şəmsəddin Amulinin ən məşhur əsəri fars dilində yazdığı «Nəfaisül-fünun fi Əraisil-üyun» (Çəşmələr incilərində nəfis elm sahələri) əsəridir. Üç cilddən ibarət bu kitab sözügedən dövrün müfəssəl elmi-ensiklopedik məlumatlar kitabı hesab olunur. Belə ki, əsərdə 120-yə yaxın elm və onların müxtəlif şaxələri özünəməxsus formada işıqlandırılmış, elmin mürəkkəb məsələləri sadə bir dildə şərh edilmişdir. O, m.1335 (hc.736)-cı ildə başladığı, m.1341 (hc.742)-ci ildə bitirdiyi ensiklopedik əsərində elmin müxtəlif sahələrini bir neçə fəsilə bölərək şərh etmişdir. (4, c.1, 9 və 13). Əsərin üçüncü cildində texniki elmlərə, xüsusilə də riyaziyyat elminə dair müfəssəl məlumat verilmişdir (Amuli (3), 1998: 2).

Müəllif həndəsə bölümündə bu elmin tarixçəsini, Arximed, Əflatun və s. kimi dünyaşöhrətli alimlərin elmi fikirlərini və müxtəlif həndəsi fiqurları özünəməxsus şəkildə şərh etmişdir (Amuli (3), 1998: 3-26).

Əsərdə həmçinin riyaziyyat elmində mühüm mövzulardan hesab olunan ədədlərin xüsusiyyətləri, astronomiya və astrologiya, hesab, cəbr və kimya elmlərinə dair qiymətli məlumat verilmişdir (Amuli (3), 1998: 45-72, 413, 430, 158, 446 və 26-45).

Şəmsəddin Amuli tibb elmi bölümündə əvvəlcə bu elmin tərifini, sonra isə bu təriflə bağlı irəli sürülmüş iradlar barədə maraqlı elmi-fəlsəfi açıqlamalar təqdim etmişdir (4, c.3,109-138). Əsərdə

kənd təsərrüfatına dair verilən elmi məlumat olduqca maraqlıdır. Müəllif burada əkinçilik, müxtəlif toxum və ağacların saxlanması və becərilməsi, eləcə də onların xüsusiyyətlərinə dair faydalı elmi fikirlər irəli sürmüşdür (Amuli (3), 1998: 302 və 357). O, öz əsərində musiqi elmini də nisbətən geniş formada işıqlandırmış və musiqi sənətini riyaziyyat elminin bir istiqaməti kimi təqdim edilmişdir (Amuli (3), 1998: 73).

Mənbələrə görə, Sultan Əbu Səidin (1316-1335) vəfatından və Azərbaycanda baş qaldırmış hərə-mərclikdən sonra Şəmsəddin Amuli Sultaniyyədən Şiraza köçmüş və 1352-ci ildə orada vəfat etmişdir (Amuli (1), 1998: 13-14, 64, 345).

14-“TƏHRİRİ-ÜSULİ-EVKLİD”

(fars: تحرير اصول اقليدس) – Xacə Nəsirəddin Tusi: Şübhə yoxdur ki, N.Tusi dövrünün əksər elmlərinə yiyələnmiş və həmin sahələrdə fars və ərəb dillərində çox sayda elmi əsərlər yazmışdır. Bütün bunlara baxmayaraq alimin əsas elmi istiqaməti fəlsəfə (hikmət), riyaziyyat və həndəsə elmləri olmuşdur. Onun məşhur “Təhriri-üsuli-Evklid” adlı elmi əsəri riyaziyyat və həndəsə elminə həsr edilmişdir. Bu kitabın əsl nüsxəsi yunan dilində yazılmış, N.Tusi isə onu fars dilinə tərcümə etmişdir. O, 1248-ci ildə həmin kitabı yenidən yazaraq, ona bir sıra əlavələr də etmişdir. Kitab əsrlər boyu riyaziyyat və həndəsə ixtisasları üzrə dünyanın bir çox elmi müəssisələrdə tədris vəsaiti olaraq istifadə edilmişdir. N.Tusi həmçinin aşağıda göstərilən əsərlərin müəllifidir: 1-“Təcridül-kəlam” yaxud «Təcridül-etiqaq»: İmamıyyə və şiə məzhəbinin əqidəsi, dini baxışlarını əqli və kəلامي dəlillərlə isbat edən kitab; 2-“Təhrirül-Magisti”: Ptolemey tərəfindən

heyət elminə aid “Magisti” əsərinin şərhı; 3- “Şərhi-ışarət”: Əbu Əli Sinanın fəlsəfə elminə aid «Əl-tənbihat vəl-ışarət» kitabının şərhı; 4-“Əxlaqi-Nasiri”: Əməli hikmət və əxlaq mövzusunda aid fars dilində yazılmış əsər; 5-“Əsasül-iqtibas»: Məntiq elminə aid olan bu kitab fars dilində yazılmışdır; 6-“Təzkirətül-Nəsiriyyə fi elmil-heyət”: Ərəb dilində astrologiya və astronomiya elmlərinə aid olan bu kitab həcmcə az olmağına baxmayaraq özünün orijinal elmi üslubu ilə seçilir. Nücum elmini tam əhatə edən əsər dörd hissədən ibarətdir və m.1260 (hc.t 659)-cı ildə Marağa şəhərində yazılmışdır (bax: 5, s.113); 7-“Övsafül-əşraf”: Təsəvvüf və irfan elminə aid olan bu kitab fars dilində yazılmışdır. Əsər son dövrlərdə Bakıda Azərbaycan dilinə də tərcümə edilmişdir; 8-“Meyarül-əşar”: Fars dilində yazılmış bu kitab əruz, qafiyə və s. mövzulara həsr edilmişdir (Faəzlullah, 1975: 501-503).

15-“ƏS-SƏYDƏNƏ FİT-TİBB”

(ərəb: الصيدنة في الطب) – Əbu Reyhan Birunu: Dövrünün əksər elmlərini mükəmməl bilən Əbu Reyhan Məhəmməd ibn Əhməd Birunu 972 (hc.362)-ci ildə Xarəzm yaxınlığında yerləşən Birun məntəqəsində anadan olmuşdur. Alimin dəqiq ölüm tarixi bəlli deyil, amma Hacı Xəlifə özünün “Kəşfüz-zünun” əsərində onun təqribən 1032-1058 (hc.423-450)-ci illərdə vəfat etdiyini yazmışdır. Əbu Reyhan Biruni bir neçə dil, o cümlədən ərəb, fars, hind, sanskrit dillərini bildiyinə görə özündən sonra bir çox qiymətli elmi əsərlər qoyub getmişdir. Bu əsərlər sırasında “Əs-səydənə fit-tibb” (Farmakoqnoziya) əsərini xüsusi yeri vardır. Bu əsərdə müalicəvi bitkilər, onların adları, xüsusiyyətləri və hazırlanma qaydaları haqda qiymətli məlumatlar verilmişdir. Əsər orta

əsr Şərqiində əczaçılıq tarixi üzrə ən mükəmməl elmi-ensiklopedik əsər hesab olunur. Burada mindən artıq dərman bitkilərinin, heyvanların və mineralların adı bir neçə dildə və dilin müxtəlif şivələrində oxuculara təqdim edilmişdir. Kitabda həmçinin əczaçılıq, botanika, zoologiya, filologiya və coğrafiya elmləri ilə bağlı öyrənilməli çoxlu məlumatlar yer almışdır (Bayat, 1998: 124).

Əbu Reyhan Birunun digər əsərləri aşağıdakılardan ibarətdir: 1- “Təhqiğ ma lil-Hind”: Kitab hindlilərin adət-ənənələrindən bəhs edir; 2- “Qanuni-Məsudi”: Astronomiya elminə həs edilmiş bu əsər on bir fəsildən ibarətdir; 3- “Ət-Təfhim liəvaili sənəti-təncim”: Astronomiya elminə həsr edilmiş bu əsər fars dilində yazılmış və bir neçə yüz il riyaziyyat və astronomiya üzrə dərslik vəsaiti kimi istifadə olunmuşdur; 4- “Əl-Cəmahir fi mərifətül-cəvahir”: Əsərdə mədən və təbii sərvərlər, metallar, xüsusilə də müxtəlif növ ləl-cəvahiratlardan bəhs edilir. Müəllif burada Arestotil və İshaq Əl-Kindi kimi böyük alimlərin təqribən üç yüz növ mədən materialları ilə bağlı irəli sürdükləri elmi fikirlərə aydınlıq gətirmişdir. Əbu Reyhan Biruni burada Asiya, Avropa və Afrika qitələrinin müxtəlif növ metal və qiymətli materiallarına dair də məlumat vermişdir; 5- “Asarül-baqiyyə ənil-qurunil-xaliyyə” (keçmiş əsrlərdən qalmış əsərlər): Əbu Reyhan Biruni bu əsərdə tarixin başlanğıcı və müxtəlif xalqların, o cümlədən iranlılar, yəhudilər, xristianlar, islamdan öncəki dövr və islamdan sonra yaşamış ərəblərin təqvim və tarixləri barədə qiymətli məlumatlar təqdim etmişdir. Əsər bir növ “dinlər tarixi” mövzusunda yazılmış kitab hesab olunur; 6- “İstiabül-vücuühül-mumkinə fi sənətil-

üstürlab”: Bu əsər müxtəlif növ üstürlab cihazının (xüsusi astronomik cihaz) istehsal metodlarından bəhs edir (Bayat, 1998: 124; wiki).

16-“ƏNVARÜT-TƏNZİL VƏ ƏSRARÜT-TƏVİL” (ərəb: انوارالتنزيل و اسرارالتاويل) – Beyzavi: Qazi Nasirəddin Abdullah ibn İmaməddin Ömər ibn Fəxrəddin Məhəmməd ibn Sədrəddin Şafəi Beyzavi bir müddət Şirazda qazi vəzifəsində çalışmış, bu vəzifədən azad edildikdən sonra Təbrizə gəlmiş və Ərgün xanın rəğbətini qazanaraq yenidən həmin vəzifəyə təyin olunmuşdur. Tədris işi ilə məşğul olan alim 1286 (hc.685)-ci ildə Təbriz şəhərində vəfat etmişdir. Beyzavi təfsir və kəlam elmləri üzrə dövrünün tanınmış ilimlərindən biri hesab olunur. Onun təfsir sahəsində iki məşhur əsəri vardır ki, onlardan biri “Ənvarüt-tənzil və əsrarüt-təvil”, digəri isə “Təvameül-əнвар və mətameül-ənzar” əsəridir. Sözügedən alim metafizika və ilahiyyat sahəsinə dair yazdığı bir çox əsərlərlə yanaşı həm də “Nizamüt-təvarix” adlı tarixi kitabın müəllifidir. Əsərdə Adəmdən tutmuş 1275 (hc.674)-cü ilə kimi olan dövrün tarixi öz əksini tapmışdır (Bayat, 1998: 141).

17-“KƏŞFÜZ-ZÜNUN” (ərəb: كشف الظنون) – Hacı Xəlifə (Katib Çələbi): Tanınmış türk tarixçisi Hacı Xəlifə (Mustafa ibn Adbullah) 1608-1656 (hc.1017-1067) İstanbulda anadan olmuşdur. O, 1623 (hc.1033)-cü ildən etibarən 1635 (1045)-ci ilə qədər davamlı şəkildə Osmanlı qoşunları ilə birlikdə Şərqi Anadolu sərhədləri boyu baş vermiş döyüşlərin, o cümlədən Osmanlı-Səfəvi müharibəsinin iştirakçılarından biri olmuşdur. Hacı Xəlifə 1633 (hc.1043)-cü ildə Kəbə evini ziyarət dən zaman oradakı bir çox kitabxanalara da baş çəkmiş və 1635

(hc.1045)-ci ildə yenidən İstanbulla qayıtmışdır. Onun kifayət qədər sərvəti-malı olduğuna görə, ömrünün qalan hissəsini yalnız mütləq və tədqiqat işlərinə sərf etmiş və özündən sonra çox sayda qiymətli əsərlər qoyub getmişdir. Bu əsərlər sırasında ərəb dilində yazılmış elmi-ensiklopedik əsər “Kəşfüz-zünun” kitabı özünəməxsus yer tutur. Müəllif burada ərəb, fars və türk dillərində yazılmış kitabları siyahıya almış və onların həm özü, həm də müəllifləri barədə ətraflı məlumat vermişdir. Hacı Xəlifə ömrünün iyirmi ilini bu kitabın yazılmasına sərf etmiş və onun ilk cildini 1654 (hc.1064)-cü ildə tamamlamışdır. Flogel adlı alim 1835-ci ildən etibarən “Kəşfüz-zünun” əsərini latın dilinə tərcümə etməyə başlamış və 1858-ci ildə onu Leypsiq şəhərində yeddi cildə çap edilmişdir. Bu əsər həmçinin 1857 (hc.1274)-cü ildə Misirin Bulaq əyalətində iki cildə, 1893 (hc.1311)-ci ildə isə yenə iki cildə İstanbulda nəşr edilmişdir (Bayat, 1998: 153-154).

18-“TARİXİ-QAZANI” (fars: تاریخ غازانی) – Xacə Rəşidəddin Fəzlullah: Xacə Rəşidəddin Fəzlullah ibn İmadüd-Dövlə Həmədaninin (m.1247-1318 /hc.645-718) doğum tarixi ilə bağlı mənbələrdə dəqiq məlumatlara rast gəlinmir. Lakin Müctəba Minəvinin yazdığına görə, F.Rəşidəddin şəxsən özü «Bəyanül-həqaiq» adlı kitabının 260 vərəqində yazır: “Bu il, yəni 1310 (hc. 710)-cu ildə mənim 62 yaşım oldu”. Müctəba Minəvi həmçinin yazır ki, F.Rəşidəddin divan işləri ilə məşğul olan bir yəhudi əsilli ailədə dünyaya göz açmış və tibb elmini də öz atasından öyrənmişdir. O, Abağa xanın sarayında təbib kimi fəaliyyətə başlamış, Ərgün xan və Keyxatu dövründə də

hakim dairə tərəfindən hörmətlə qarşılanmışdır Bayat, 1998: 143).

Qazan tarix elminə xüsusi önəm verdiyinə görə F.Rəşidəddinə göstəriş verir ki, monqollar barədə bir tarixi kitab yazsın. F.Rəşidəddin onun bu tapşırığını qəbul edir və beləliklə “Tarixi-Qazani” adlı əsərini yazmağa başlayır. Amma kitab tam şəkildə başa çatdırılmamış Qazan xan dünyasını dəyişir. Ulcaytu onu bu işi davam etdirməyə təşviq edir. Beləliklə R.Fəzlullah bu kitabı 1310 (hc.710)-cu ildə başa çatdırır.

Sözügədən kitab üç cilddən ibarətdir. Birinci cild monqol-türk tayfalarının tarixinə həsr edilmiş və iki fəsildən ibarətdir. Birinci fəsildə müxtəlif türk və monqol tayfalarından bəhs edilir. İkinci fəsil isə Çingiz xan və onun sələfləri və canişinlərindən tutmuş Qazan xanın dövrünə qədər baş vermiş hadisələri özündə əks etdirir. “Tarixi-Qazani” adlanan bu cildin əhəmiyyəti ona görə çoxdur ki, burada çadırlarda yaşayan türk və monqol tayfaları, onların sosial durumu, həyat tərzi və digər ictimai məsələlərə dair heç bir digər qaynaqlarda rast gəlmədiyimiz məlumat verilmişdir (Bayat, 1998: 164).

Qeyd etmək lazımdır ki, F.Rəşidəddin bir çox digər əsərlərin də müəllifidir. Bəzi tədqiqatçılar F.Rəşidəddinin əsərlərini iki qrupa bölürlər: 1) Əməllər, şəriət hökmləri, maarif və ona aid məsələlər; 2) Tarix, hadisələr (rəvayətlər), iqlimlər və ona aid bəzi elmi bəhslər.

Müəllifin birinci qrupa aid olan əsərləri bunlardır: 1) «Tövzihat», 2) «Miftahüt-təfasir», 3) «Sultaniyyə», 4) «Lətaif». Bu dörd kitab «Rəşidiyyə məcmusu» adlanır, 5) «Bəyanül-həqaiq», 6) «Asar və Əhya».

İkinci qrupa aid olan əsərlər isə aşağıdakılardır:

1) «*Camiat-təvarix*»: Dörd cildən ibarət bu tarixi əsər nəşəşünaslıq, iqlimlər və onlara dair digər məsələlərdən bəhs edir. F.Rəşidəddin əsərin yazılmasında müxtəlif ölkələrdən olan saray alimlərinin məlumatlarından da istifadə etmişdir. Onlardan iki nəfər İran və iki nəfər Çin alimi, Kəşmirdən olan bir hindu, bir nəfər fransalı keşiş, həmçinin monqol qəbilələrinə aid qədim əfsanələrin bilicisi olan bir neçə monqol əyanlarını qeyd etmək olar. Üç cildən ibarət bu kitab 1310 (hc.710)-cu ildə tamamlanmışdır (Bayat, 1998: 164).

2) «*Tonqsuqnamə*»: Çin dilindən fars dilinə tərcümə edilmiş aşağıdakı dörd kitabdan ibarətdir: 1-Çin təbabəti, 2-Çin ədviyyələri, 3-Monqol ədviyyələri, 4-Çin siyasəti, mülk və idarəçilik tədbirləri.

3) «*Vəqfnamey-i Rəbi-Rəşidi*»: Bəhs edilən dövrün ictimai və iqtisadi tarixini işıqlandıran müstəqil bir əsərdir. «Vəqfnamə» əsəri XIV əsrdən bu günə kimi gəlib çatmış çox dəyərli tarixi mənbələrdən biri hesab olunur. Bu əsər əslində həmin əsrdə yazılmış vəqf haqqında bir sənədin əlyazma nüsxəsidir. Görkəmli alim, təbib və vəzir Fəzlullah Rəşidəddin Həmədani Azərbaycan və İranın müxtəlif bölgələrində olan şəxsi əmlak və torpaq ərazilərini, onların əmlak gəlirlərini yardım və xeyriyyəçilik məqsədilə vəqf etmişdir. Bu vəqfdən əldə olunan əmlak gəlirləri məktəblər, xəstəxanalar, yetimlər evi və digər ictimai müəssisələrin yaradılması və saxlanması xərclərinin ödənilməsi üçün nəzərdə tutulmuşdu. «Vəqfnamə» əsərinin böyük bir hissəsi şəxsən F.Rəşidəddinin öz dəsti-xətti ilə, qalan hissəsi isə Təbriz qazisi Abdullah

İbn Ömər İbn Məhəmməd Təbrizi Hüseyini tərəfindən qələmə alınmışdır (Fəzlullah, 2536: 28).

4) «*Məkatib ya səvanihül-əfkari-Rəşidi*»: Bu əsər F.Rəşiddəin tərəfindən yazılmış məktublar toplusu hesab olunur. F.Rəşidəddin bu məktubları vəzir olduğu illər ərzində (m.1327-1336 /hc.728-737) yazmışdır. Şəmsəddin Məhəmməd Əbrquhi bu məktubları bir yerə toplayaraq kitab şəklinə salmış, onu F.Rəşidəddinin oğlu Qiyasəddinin şərafinə «Səvanihül-əfkar» adlandırılmışdır. Bu əsərdə əlli dörd məktub yer almışdır ki, onlardan dördü digər şəxslərdən F.Rəşidəddinə ünvanlanmış məktublar, qalan əlli məktub isə onun özü tərəfindən övladlarına (oğullarına), alimlərə və divan işçilərinə ünvanladığı məktublardan ibarətdir. Bu tarixi məktublar bəhs edilən dövrün ictimai-mədəni tarixinin işıqlandırılması baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir (Fəzlullah, 2004: 1-4).

NƏTİCƏ

Göründüyü kimi, bəhs edilən dövrlərdə Azərbaycanın elm tarixini özündə əks etdirən kifayət qədər sanballı tarixi qaynaqlar ərsəyə gəlmişdir. Əgər bəhsində məlumat verilən tarixi mənbələr Azərbaycanda elm tarixini araşdıran alimlərimiz tərəfindən daha geniş formada tədqiqat işlərinə cəlb edilərsə, müsəlman azərbaycanlılarının orta əsrlərdə elmin inkişaf etdirilməsi istiqamətində islam mədəniyyətinə, ümumilikdə isə dünya sivilizasiyasına özünəməxsus töhfələr verdiyinə dair hərtərəfli və unikal məlumatlar əldə etmiş olarıq. Qeyd etmək lazımdır ki, bu cür tarixi qaynaqların sayı onlarla və yüzlərlədir. Onların elmi tədqiqat işlərinə daha geniş formada cəlb olunması məsələsi isə bütün dövrlərdə olduğu kimi, bu gündə aktual mövzu olaraq qalmaqdadır.

ƏDƏBİYYAT

ذکرالله محمدی، نقش فرهنگ و تمدن اسلامی در بیداری غرب، انتشارات دانشگاه بین المللی امام خمینی، زمستان ۱۳۷۳، ۳۶۶ ص.

فیلیپ حتی، تاریخ عرب، ترجمه ابولقاسم پاینده، ج ۲، تبریز، حقیقت، ۱۳۴۴.

دکتر عزیزالله بیات، شناسایی منابع و مآخذ تاریخ ایران (ج ۱ و ۲)، موسسه انتشارات اکبر کبیر، تهران ۱۳۷۷، ۳۹۹ ص.

شمس الدین محمد بن محمود آملی، نفائس الفنون فی عرایس العیون، بتصحیح و پاورقی آقای حاج میرزا ابو الحسن شعرانی، انتشارات اسلامیة، جلد یکم، چاپ سوم، ۱۳۸۹ ش.، ۵۹۵ ص.، جلد دوم، ۵۵۵، جلد سوم، ۵۷۶. جعفریان، رسول، تاریخ ایران اسلامی (جلد سوم) - (از یورش مغول تا زوال ترکمنان)، تهران، موسسه فرهنگی دانش و اندیشه معاصر، ۱۳۷۷، ۳۵۲ ص.

رشید الدین فضل الله، جامع التواریخ، جلد سوم، متن علمی و انتقادی فارسی بسعی و اهتمام عبد الکریم علی

اوغلی علی زاده، نشریات فرهنگستان علوم جمهوری شوروی سوسیالیستی آذربایجان، باکو- ۱۹۷۵ م. ۷۲۷ ص.
رشید الدین فضل الله بن ابی الخیر بن عالی الهمدانی، وقفنامه ربع رشیدی، به کوشش مجتبی مینوی و ایرج اف
رشید الدین فضل الله همدانی، سرگذشت غازان خان- (تلخیص و بازنویسی بخش تاریخ مبارک غازان
کتاب جامع التواریخ اثر رشید الدین فضل الله همدانی)- تالیف قرن هشتم هجری- به کوشش: دکتر هاشم رجب زاده- موسسه
فرهنگی اهل قلم- تهران- تابستان ۱۳۸۳، ۱۴۱ ص.
حسین نصر، علم و تمدن در اسلام، ترجمه احمد آرام، تهران، نشر اندیشه، ۱۳۵۰، چاپ ۱

Onullahi S.M. XIII-XVII əsrlərdə Təbriz şəhəri. – Bakı: Elm, 1982, 280 s.

http://az.wikipedia.org/wiki/ibn_Xəldun

<https://fa.wikipedia.org/wiki/>

<https://fa.wikipedia.org/wiki/%D8%A7%>